

DEDE KORKUT KİTAPINDA *tur-* FİİLİ

Ali AKAR*

ÖZET

Batı Oğuzcasının en önemli ortak metinlerinden sayılan *Dede Korkut Kitabı*, pek çok yönüyle Türk dili, edebiyatı ve kültürünün kaynak kitabı olma özelliğine sahiptir. Eserde dikkat çeken dil öğelerinden biri de *tur-* fiilidir. *Dede Korkut Kitabı*'nda *tur-* fiili, esas fiil olarak üç değişik anlamda, tasvir fiili olarak da dört ayrı biçimde kullanılmıştır. Bu kullanımlarda, *tur-* fiilinin çağdaş Oğuz lehçelerindeki korunan anlamları ile bunun yerine oluşan yeni formların karşılaştırılması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Kitabı – Eski Anadolu Türkçesi - Tarihi Oğuz Türkçesi – Fiiller – *tur-* Fiili

VERB OF *tur-* in DEDE KORKUT BOOK

ABSTRACT

Considered one of the most important anonymous texts written in the Western Oghuz language, *Dede Korkut Book*, is characterized as the source book of Turkish Language and Literature from many aspects. One of the important elements of the language used in the text is the verb *tur-*. The verb *tur-* is used as a main verb in three different meanings, and in four different forms as a verb of description in *Dede Korkut Book*. In these different usages, the meanings of the verb *-tur* as it is used in contemporary Oghuz dialects are compared with the meanings of new forms replacing it.

Key Words: Dede Korkut Book– Old Anatolian Turkish – Historical Oghuz Turkish – Verbs – the Verb – *tur-*

Türkçenin en eski ve yaygın kullanıma sahip fiillerinden biri olan *tur-* fiilinin kökeni ile ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. Bang, *tu-* kökünü, Kâşgarlı'nın *tumak* fiili için verdiği “yolu kapatmak, tıkamak, doldurmak” anlamıyla birleştirmiştir (Kaup, 1980 : 93)¹. Hacıeminoğlu, fiili, itibarı bir **tu-* köküne dayandırıp *tuş-* “durmak”, *tut-* “tutmak, yakalamak”, *tuy-* “duymak”, *tuz-* “tutmak, yakalamak” ve *tuzak* “tutan, yakalayan âlet” kelimeleri ile aynı aileye dâhil etmiştir (Hacıeminoğlu, 1991 : 28).

tur-, tarihi ve çağdaş lehçelerde esas fiil ve yardımcı fiil olarak kullanılan geçişsiz bir fiildir. Bu fiilin isimleşme örneklerine de rastlamaktayız (Clouston, 1972 : 529).

Tarihi Batı Oğuzcasının en önemli yazılı metinlerinden *Dede Korkut Kitabı* [DKK]'nda da *tur-* fiili, çeşitli anlam, görev ve biçimlerde geçmektedir. Günümüz Oğuz lehçelerinde *dur-* / *tur-* biçimleriyle görülen bu fiilin, farklı anlam ve şekillerinin gelişme sürecini anlamak için Batı Oğuzcasının âdeta ortak metni olan *Dede Korkut Kitabı*'na art zamanlı olarak bakmak uygun olacaktır.

Fiilin ilk sesi Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçelerinde tonlulararak /d-/ye dönüşürken, Türkmen Türkçesinde /t-/li biçim korunmuştur.

DKK'nda *tur-* fiili, bütün biçimleriyle 124 kere geçmektedir. Bunları, esas fiil ve tasvir fiili olarak iki ana bölüme ayırıp inceledik. Çalışmada ERGİN yayınındaki Dresden [DRS] nüshasını esas aldık.

* Doç. Dr., Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi. Muğla / TÜRKİYE. akar@mu.edu.tr

¹ Kâşgarlı'nın anlamlandırdığı “kapamak, tıkamak”, *tu-* fiilinin yalnızca bir yahut ilk anlamıdır. Fiilin bu anlamının üzerine *-t* ettirgenliği gelerek *tu-t-* “kaplamak; işgâl etmek; bürümek; yakalamak” anlamında yeni bir fiil yaparken, *tu-t-* biçiminde de “ayağa kalkmak; beklemek” anlamına gelen başka bir şekil meydana gelmiş olmalıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*

1) Esas fiil olarak tur-

tur- fiili esas fiil olarak çeşitli anlamlarda kullanılmıştır.

a) ayağa kalkmak

tur- “ayağa kalkmak” şekli yalnız kullanıldığı gibi, *yerinden tur-*, *turı gel-* gibi birleşik yapılarla da karşımıza çıkmaktadır. Burada hareket, anlık olarak gerçekleşmekte ve yalnızca “ayakları üzerinde yükselerek kalkmak”ı ifade etmektedir. Fiil, bu anlamıyla günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır (Akalin, 2005 : 577). Bunun yerini mecazî bir ifadeden kalıplaşarak kısalan *ayağa kalkmak* [<* *ayağ üzerine kalkmak*] şekli gelişmiştir. Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde fiilin bu anlamı yaşamaktadır (Altaylı, 1994 : 324; Tekin, 1995 : 637).

Mere Kısırça Yinge tur sen oyna (DRS/112-13)

Alan sabah turmuşsun (DRS/110-7)

Boz aygır dahı Beyregi görüp tanıdı, iki ayagınıñ üzerine turdı kişnedi (DRS/99-5)

Fiilin “ayağa kalkmak” anlamıyla kullanılan bir başka kalıbı da *yerinden tur-* şeklindedir. Bu yapı DKK'nda 14 kez geçmektedir. Burada çıkma hâli eki almış yer ismiyle *tur-* fiili kalıplaşmıştır.

Han kız yirümden turayım-mı (DRS/13-10)

Kalqubanı Han Bayındır yirinden turmuş, bir yire ağ otağ bir yire kızıl otağ bir yire kara otağ dikdirmüş (DRS/12-12)

Ere varan yirinden tura (DRS/114-4)

Kalqubanı yirümden turam dir-idüm (DRS/139-12)

Fiilin, “ayağa kalkmak” anlamıyla kullanılan bir diğer şekli ise *turı gel-*, birleşik fiilinde görülür. Bu yapıda *tur-* fiili asıl fiil görevi ve “ayağa kalkmak” anlamıyla, *gel-* ise tasvir fiili olarak kullanılmaktadır.

Ala tañ-ile yirüñden turı geldüñ (DRS/194-9)

Basañ kaçıyup yirinden turı geldi (DRS/233-13)

Yaradan haqqı-y-içün turı gelgil (DRS/267-12)

Kara koyun yañnısından öñine getürüñ, yir-ise yisün yimez-ise tursun gitsün dimiş-idi. (DRS/10-10)

Yir-ise yisün, yimez-ise tursun gitsün (DRS/13-3)

Günümüz Türkiye Türkçesinin yazı dilinde fiilin bu anlamı yoktur (Akalin, 2005 : 577). Azerbaycan Türkçesinde *durmag* [2] “ayağa kalkmak, yerinden oturduğu yerden kalkmak” (Altaylı, 1994 : 323), Türkmen Türkçesinde *tur-* “yerinden kalkmak” biçimi anlamıyla kullanılmaktadır (Tekin, 1995 : 637).

b) beklemek, bir yerde durmak

tur- fiilinin bu anlamda kullanılmasına metinde yedi defa rastlamaktayız. Bu anlam, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde yaşamaktadır (Akalin, 2005 : 577; Altaylı, 1994 : 324).

Yarimasun yarçimasun bu çoban bizüm hepümüz kırar ola-mı didiler, dahı turmayup kaçdılar (DRS/42-3)

Üç yüz yigid-ilen oğlum Uruz menüm ivüm üstine tursun didi. (DRS37-6)

Dede Korkut köstegi üzdi, turmadı kaçdı. (DRS/83-3)

Meni seven yigitlerüm ne turursız (DRS/133-3)

Bir örnekte de zarf-fiil ekli kullanılmıştır:

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008

*Yata yata yanumuz ağrıdı, **tura tura** bilümüz kırıldı* (DRS/36-11)

c) **birikmek, yığılmak**

DKK'nda iki örnekte *tur-* fiili bu anlamda kullanılmıştır. Oğuz lehçelerinin yazı dillerinde bu anlam yer almamaktadır (Akalın, 2005 : 577; Altaylı, 1994 : 324; Tekin, 1995 : 637).

*İki talusunuñ üstine buğanuñ köpük **turdı**. Ne oğlan yeñer, ne buğa yeñer* (DRS/16-13)

*Yüce tağları tuman **tursa*** (DRS/278-4)

2) **Tasvir fiili olarak tur-**

a) -I tur- Bu şekil yalnızca *örü tur-*'ta görülür. *örü tur-* "ayağa kalkmak" biçimi DKK'de toplam 22 kere kullanılmıştır.

*Depidinçe yirinden **örü turdı**, elin yüzün yumadın obanuñ ol uçından bu uçına bu uçından ol uçına çarpışdırdı* (DRS/8-7, 8)

*Kañlı Koca sevini kıvanı **örü turdı*** (DRS/172-7, 8)

*Hanum oğul kalğubanı yirüñden **örü turgıl*** (DRS/30-12)

ö:r-, Eski Uygur metinlerinde *ün-* fiili ile sinonim olarak "kalkmak, yükselmek" (Hamilton, 1998 : 157), *DLT*'de ise "yükselmek" anlamlarıyla kullanılmaktadır. (Dankoff, 1982 : 231).

Bu şekil günümüz Türkmen Türkçesinde *ö:r-* "ayağa kalkmak" şekli ve anlamıyla yaşamaktadır (Tekin : 1995 : 306).

Fiilin, *-ü* zarf-fiil eki ile kalıplaşarak oluşan *örü* ("ayakta durma; dik, düşey") şekline Mersin, Konya, İzmir illerinden alınan sözlerde rastlanılmaktadır (*DS*, 1977 : 3351).

Tarihi ve çağdaş Oğuz lehçelerinde rastlanan ve hemen hemen aynı anlama gelen *ör-* / *ö:r-* ("yükselmek; ayağa kalkmak") ve *tur-* ("ayağa kalkmak") esas fiilleri, zarf-fiil eki {-ü} vasıtasıyla *örü tur-* "yükselecek kalkmak" şeklinde kalıplaşmış yeni ve geçici bir yapı oluşturmuştur. Birinci fiil, {-ü} zarf-fiil yapma ekiyle isim görevini üstlenmiştir. Bu şekle Eski Türkiye Türkçesinin başka metinlerinde de rastlanılmaktadır. Türkiye Türkçesi metinlerinde XVI. yüzyıl sonrasında meydana gelen dil ölçünlüleşmesi ile yerini mecazi bir ifade olan *ayağa kalkmak*'a bırakmıştır.

b) **-Ip tur-**

Bu yapıda süreklilik tasvir fiili göreviyle kullanılan *tur-* fiili, esas fiile {-Ip} zarf-fiili ekiyle bağlanmıştır. Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır (Akalın, 2005 : 577; Kara, 2005 : 166).

*Qara Göne oğlı Qara Budaq yay tayanup **turmuş-idi*** (DRS/67-5)

*Bağdı gördi kendünüñ deñiz kulunu boz ayğır bunda **otlanup turur*** (DRS/99-3)

*Uruz qarşusunda yay **söykenüp turır-idi***. (DRS/123-7)

c) **-A tur-**

Bu şekil de süreklilik bildiren *tur-* fiili, {-A} zarf-fiil ekiyle esas fiile bağlanmıştır.

*Haq yanduran cırağun **yana tursun*** (DRS/35-9)

*Qazanun başına buñlar gelsün, tayısı Aruz'ı dāyim **aña tursun*** (DRS/293-8)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*

ç) -dı tur-

{-dı} bitimli zaman eki, kendi görevinin dışında zarf-fiili eki göreviyle de kullanılmıştır. Bu tip cümlelerde, *tur-* fiili, kendi anlamıyla değil, {-dı} ile biten fiilin hareketini tasvir göreviyle bulunmaktadır.

*Hanuñ oğlançuğı kaçmadı, ağ meydanuñ ortasında **bağdı tırdı**. Buğa dağı oğlana sürdi geldi* (DRS/16-6)

*Uruz gıñ yakadan süñüsin **şançdı tırdı**.* (DRS/132-2)

Bir örnekte de şahıs ekli çekimde *tur-*, tasvir fiili görevi ile kullanılmıştır.

*Bir tama direk ururlar, ol tama tayağ olur, ben bunuñ alına niye tayağ **olurın tıururın** didi.* (DRS/17-2)

SONUÇ

tur- fiili, Dede Korkut Kitabı'nda dört değişik anlamda, kalkmak; beklemek, durmak; yığılmak, birikmek anlamlarıyla ve *-I tur-*, *İp tur-*, *-A tur-*, *dİ tur-* şekillerinde ise tasvir fiili göreviyle kullanılmıştır. Fiilin, bu anlam ve görevlerinin bazıları günümüz Oğuz yazı dillerinde yaşarken, bazıları da yerlerini başka yapılarla terk etmişlerdir.

Fiilin, asıl anlamı olan *tur-* “ayağa kalkmak” biçimi Türkiye Türkçesinin yazı dilinde ve ağızlarında kaybolmuştur. XIV ve XV. yüzyıl metinlerinde *tur-*yanında bir başka şekil olan *ayagın turmak* “ayağa kalkmak” yapısı gelişmiştir (Korkmaz, 1973 : 244; Karahan, 1994 : 297; Yavuz, 1991 : 84; Demir, 2004 : 219). Bu yapıda, *ayak* sözü, vasıta hâli ekiyle *tur-* fiiline bağlanarak birleşik bir şekil oluşturmuştur. Daha sonraki yüzyıllarda *kalkmak* fiiliyle *ayak* sözünün birleşmesi günümüzdeki yapıyı meydana getirmiştir.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Ş. Haluk ve diğ., (2005), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara.
- CLAUSON, S. Gerard, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press.
- DANKOFF, Robert ve KELLY, James, (1982), *Mahmūd al -Kāşgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Diwān Lugāt at-Turk) I- III*, Washington: Harvard University Printing Office.
- DEMİR, Necati, (2004), *Dânişmend-nâme*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ERDAL, Marcel, (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- ERGİN, Muharrem (1989), *Dede Korkut Kitabı-I, Giriş-Metin-Faksimile*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 169, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1991), *Dede Korkut Kitabı-II, İndeks-Gramer*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 219, Ankara.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı, Kaynak Eserler Dizisi: 47, Ankara.
- HAMILTON, J. Russell, (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev. Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları: 682, Ankara.
- KARA, Mehmet (2005), *Türkmen Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- KARAHAN, Leyla, (1994), *Kıssa-i Yusuf, Yusuf u Züleyha*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 564, Ankara.
- KAUP, Willi Bang (1980), *Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları* (Çev. Şinasi Tekin), Atatürk Üniversitesi Yayınları: 408, Erzurum.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*

- KORKMAZ, Zeynep, (1973), *Marzubannâme Tercümesi, İnceleme- Metin- Sözlük- Tıpkıbasım*, DTCF Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Talat ve diğ., (1995), *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Simurg Yayınları, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Ankara.
- TEKİN, Talat, (2004), *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü Kitap, Ankara.
- TEZCAN, Semih-, BOESCHOTEN, Hendrik, (2001), *Dede Korkut Oğuznameleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- [DS] *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, (1977), Türk Dil Kurumu, Ankara.
- YAVUZ, Kemal, (1991), *Şeyhoğlu Mustafa, Kenzül Kübera ve Mahakkül-Ulema, İnceleme - Metin - İndex*, Ankara Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 39, Ankara.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*